

"חברות המחותרת בגטאות פולין בראי כתיבתן האוטוביוגרפית",

מתוך: ילקוט מורשת, חוברת ס"ז, אייר תשנ"ט, אפריל 1999

פרומי שחורי, חברות המחותרת בגטאות פולין בראי כתיבתן האוטוביוגרפית

"הנערות הגיבורות – הן נושא הראוי לעטו של סופר גדול – האישה היהודיה רשמה דף מפואר בהיסטוריה של מלחמה זו. החייקות והפרומקות יתפסו בהיסטוריה זו מקום ראשון".
עמנואל רינגלבלום

מבוא

בכתיבה אוטוביוגרפית מתוארים חייו של אדם על ידי נושאה. כתיבה זו מסייעת לחקר ההיסטוריה של התקופה, שולחת זרקור לנפש האדם ולאופני התנהגותו ומנציחה את הכותב ואת המתוארים על ידו, גיבורי התקופה. ספרות הזיכרונות נכתבת על ידי מי שפעל או מילא תפקיד בתקופתו, כאשר אישיותו המיוחדת והמאורעות הבלתי רגילים שחווה מהווים את הרקע לכתיבתו.

כתיבה אוטוביוגרפית כוללת לא רק תיאור מפורט של שרשרת האירועים, שהכותב נטל בהם חלק, תמונות נבחרות מתוכם וחוויות ייחודיות, אלא גם הצצה לרזי נפשו ולאופני התבוננותו הסובייקטיבית במאורעות ובאישים הקשורים בספורו. היכרותו האישית של הכותב עם התקופה ועם הדמויות הפועלות, נגישותו לחומרים אינפורמטיביים ייחודיים וחששו שמא המידע ייגנז ולא יגיע לידיעת הציבור, הם שמניעים אותו לכתוב ומעניקים לכתיבתו ערך מיוחד.

החוויות הטראומטיות של היחיד ושל הכלל בתקופת השואה מצאו להן פורקן, בין השאר, בכתיבה האוטוביוגרפית (ספרות הזיכרונות) של ניצולי השואה. זו מבטאת בצורה רבגונית את הטראומה של השואה בהתאם לאישיותו של הכותב, טיב האירועים שחווה ואופן סיפורו. קדחת הכתיבה שתקפה חלק מתושבי הגטאות והתבטאה ברישום הזיכרונות ביומנים תוך כדי המאורעות או בסמוך להם, נמשכה גם לאחר המלחמה. בקרב רושמי הזיכרונות, שספריהם התפרסמו בארץ החל משנת 1945, בולט חלקם של הלוחמים בגטאות וביערות, אולי משום שהישגם בארץ העדיף לשמוע את סיפורם של נושאי מסר האקטיביזם והגבורה, יותר מאשר את סיפורם של אלה שלא נטלו חלק פעיל בלחימה בתקופת השואה.

בקרב הכותבים, חברי המחותרת, בלט בשנות הארבעים חלקן המכריע של הנשים המפרסמות את זיכרונותיהן בעל-פה ובכתב: רניה קוקיאליקה, צביה לובטקין, רוז'קה קורצ'אק, שרה ארליכמן-בנק (סויקה), חייקה גרוסמן, ולדקה-פייגל פלטל-מינדז'יצקי. בשלהי שנות החמישים ובראשית שנות השישים התפרסמו ספריהן של חייקה קלינגר ושל פרדקה מזיא¹. מחברות אלה מעלות על הכתב את קורותיהן בזכות פועלן כדמויות מרכזיות או כדמויות משנה, בתקופה ייחודית חסרת תקדים בחיי העם היהודי ובתולדות האנושות. הן מתארות את העולם החיצוני בפן הגלוי שלו ואת המתרחש בפן הפנימי, הסמוי, האישי, בעמקי נשמתן ובנשמות מקורביהן. הן מתארות באורח סובייקטיבי חוויות גדולות וקטנות, שנטלו בהן חלק. לתיאורים אלה, שהלקן בחזקת וידויים, מתלוות אמירות בעלות אופי סובייקטיבי-ביקורתי, מסגנר ואפולוגטי, על עצמן ועל זולתן.

הכותבות מתעדות את זיכרונותיהן מתוך מחוייבות אישית כפולה, לאלה שנספו בשואה ולאלה שנותרו בחיים דואבים ודמומים, ומתוך כורח פנימי לספר ולשתף את האחרים בחוויות הטראומטיות של התקופה. הן מבקשות לשמר ולהנציח את זיכרונותיהן בגוף ראשון, כגיבורות וכעדות לאירועים, ולתת ביטוי לאני הפרטי והקולקטיבי שלהן. באמצעות הסיפור האישי מגיעות הכותבות והקשורים לסיפורן לתודעת הכלל והופכים חלק ממאגר הזיכרון הקולקטיבי-לאומי, חלק מן האתוס הלאומי. התבוננותן על המאורעות לאחר השחרור אפשרה להן להבליט בתיאוריהן את גודלה של הטראומה האישית והלאומית ולבכות את העולם שאבד.

ייחודה של כתיבה אוטוביוגרפית זו, שהיא נכתבה על ידי נשים, אולם אין לראות בה או להתייחס אליה כאל ספרות נשית-פמיניסטית, המבקשת להבליט את חלקן של הנשים בעשייה, בהשוואה לזו של הגברים וללחום למען שוויון זכויות לנשים. ייחודן של הכותבות בהשתייכותן לקבוצה ייחודית של המחותרות לא כנשים, אלא כחברות מן השורה, ככלל החברים. הן מילאו תפקידי הנהגה, קישור ולחימה, נטלו חלק בפעילות התנועתית לפני השואה, חוו על בשרן את החיים בגטאות, וחלקן אף חווה את המאסר והמחנות. העובדה שכולן עסקו בפעילות מחתרתית, רובן נמצא במוקדי ההתקוממות בשנת 1943 (ורשה, ביאליסטוק, בנדין וסוסנוביץ) וחלקן אף ביערות, אפשרה להן להעיד על המאורעות מתוך היכרות אישית ככלי ראשון ולתאר את התגובה היהודית הכוללת, ולא-דוקא הנשית, לגטואיזציה ול"פתרון הסופי" ואת הפרובלמטיקה של ההתמרדות היהודית בגטאות פולין.

מטבע הדברים נרקמים חיי אדם במעגלים הולכים ומתרחבים, פרי מפגשיו עם הסביבה האנושית בה הוא שרוי בימי חייו. אדם, המתאר בזיכרונותיו את מעגלי חייו, נעזר בתיאור המילולי על מנת להעביר לקוראיו תמונות, שנרשמו

והונצחו בזכרונו. שימוש בתמונות ויזואליות, שהונצחו על ידי צלם מקצועי או חובב ומוספות לזיכרונותיו, מסייעות לו ולקוראיו לקבע בזיכרון את הדמויות המתוארות על ידו באופן מילולי.

בתקופת השואה נהפכו היוצרות: בנסיבות טרגיות ללא תקדים בתולדות האנושות, הלכה והצטמצמה הסביבה האנושית. אבדו ברובן התמונות, שערך האינפורמטיבי והרגשי משמעותי בעיצוב הזיכרון האישי והלאומי. כתחליף ניסו חלק מבין הניצולים לשחזר ולהנציח בסיפוריהם את תמונות העבר למען מקורביהם שאבדו, למען עצמם ולמען אלה שהיוו חלק ממעגלי חייהם החדשים.

לכותבי הזיכרונות ניתנה הזדמנות להתמקד בפרט בתוך הכלל האנונימי של מיליוני הנספים ולהנציח את ייחודו החיצוני – הפיזי. בכתיבה האוטוביוגרפית של חברות המחותרת מנסות הכותבות בקולמוסן הספרותי לשקף את "פני המרד"² ובאופן ספציפי את פניהן של חברותיהן למחותרת.

א) דימויים נשיים באפיוןן של חברות המחותרת

בכתיבה האוטוביוגרפית מופיעים דימויים נשיים של חברות המחותרת בצורה כוללת באפיוןן החיצוני (נשיות ויפי, השתייכות לקבוצות גיל ולבוש) ובאפיוןן הפנימי.

1. נשיות ויפי

באופן כולל ניתן לומר, כי הנחת היסוד הייתה כי "לנערה קל יותר לנוע ואין היא מעירה תשומת לב מיוחדת"³. הנחה זו הייתה מבוססת על הגישה, שבמחותרת הגברים הם המרכיב הדומיננטי⁴, וכי קל לזהות את הגברים היהודים בשל היותם נימולים⁵.

יש להבהיר, כי הנשיות אינה מופיעה כמוטיב חוזר בתיאוריהן של חברות המחותרת. על כן ראוי לעמוד על האפיון הסטריאוטיפי של שלוש דמויות שונות במראן, אך דומות בתרומתן, המופיעות בכתיבה האוטוביוגרפית. בדמות אחת מודגש ההיבט הנשי הן בראי עצמה והן בראי זולתה, מעין "פאם פאטאל" בהתנהגותה: "בימים כתקנם הייתה זו דמות בינונית של בחורה, המוצאת חן בעיני גברים ומיטיבה לדעת זאת. יפת תואר, גזרה נאה, שובבת הליכות". בדמות שניה מודגש ההיבט הפיזיולוגי וההתנהגותי של חוסר נשיות: "כמו חושלה מפלדה – קשוחה, מחוספסת, חדת צלעות, אין בה נשיות כלל". הדמות השלישית היא דמות אמהית, "בעלת הבשר", "מתגיה רחבים, רגליה מוצקות, גמישות – בעלת החזה השופע"⁶.

בכתיבה האוטוביוגרפית מאופיינת נשיותן בדימוי (לעתים מוטעה) של רכות ("תחילה סבורה הייתי שהיא תינוקת, תינוקת מפונקת, ואינה עשויה להחזיק מעמד. אינני יודעת מפני מה סברתי תמיד, שיאה לה יותר קטיפת פרחים ממשחק מחותרת") התפנקות ("משניתנה לה שהות, לאחר ימים של חיבוטים ולילות טרופי שניה, להשתטח על הספה הרכה, לחלץ עצמותיה הכואבות ולהתרחץ בקערת מים חמים. מה שמחה לקטנות אלו"), עדינות, נועם הליכות, סבלנות ורגשנות⁷.

הכותבות מודעות לעובדה, שלהן או לזולתן, קשיים בהבעת רגשותיהן. יש שהן מציגות עצמן ("מעודי אינני רגשנית"), או את זולתן כעצורות רגשית ("עצורה יותר, יודעת לשמור על רגשותיה, מחשבת כל מילה ומשפט"), כסמל לחשיבה רציונלית ולקשיחות ("הבחורות רטנו, סברו שהינני קשוחת לב, ללא כל רגש אנושי"; "לא ידעה מעולם להלביש את רגשותיה במלים יפות, לגלות כלפי חוץ את החבוי בה, את מחשבותיה")⁸.

למרות הדימוי הנ"ל הן מבקרות את עצמן על אופן התנהגותן, חוסר רגישותן, חוסר יכולתן לסלוח על חולשה אנושית, להתעלות מעמדת המנהיגות ולהתחשב בזולת בשם הקולגיאליות ומתוך ניסיון⁹. הביקורת מופיעה מתוך ראיית הקשיחות כפן אנטי-קולגיאלי¹⁰ והיא אף נושאת אופי אפולוגטי עמוק ("חרטה רבה התחרטתי על דבריי")¹¹. מכאן ניתן להסיק, כי לקשיחותן של חברות המחותרת אין משמעות של קהות חושים. זו תגובה רגעית למצבי לחץ פיזיים ונפשיים, שאינה מפחיתה מן הדימוי הנשי שלהן.

על רקע זה בולט התיאור הייחודי של חברת מחותרת, אשר קשיחותה מוצגת כקו אופי דומיננטי ולא כאלמנט רגעי: "אין היא סובלת התנגדות. יש בה משהו מן האישה הדמונית-שטנית, אם לא מן הרודן – פשוט בנוסח הזמן. – היא חסרה את הרוך הנפשי בצמוד לעוז הרצון, את חן ההרהורים, את משחק הכוחות שבמאבק פנימי"¹². לתיאור זה של האישה הדמונית הרודנית, שבו לטים בו אלמנטים דיקטטוריים מובהקים, מצטרף גם המשפט הפוסק בהחלטיות: "שאין בה נשיות כלל"¹³, כאנטי-תיזה ל"פאם פאטאל" ו/או לדמות הנשית הרגשנית, האמהית, הרכה, האמפתית, המתוארת בכתיבה האוטוביוגרפית.

בדרך כלל רווחים שמות התואר הבאים בתיאור יופיין של חברות המחותרת: "נאה", "יפה", "יפת תואר". מעניין לציין שבדרגות ההפלגה, כגון: "בעלת יופי מיוחד במינו", "יופי יהודי בולט", "מעוררת תשומת לב ביפי תוארה", "כה יפה כשמה (שושנת השדה) שושנה ורודה, במלוא פריחתה"¹⁴, נעשה שימוש מועט. בדרך כלל אין התיאור הנ"ל עומד בפני עצמו והוא מתקשר לתכונותיהן וליופיין הפנימי של המתוארות, לפעילותן ולמסירותן למחותרת¹⁵. השילוב ההרמוני של יופי עם תכונות אחרות הופך לאמצעי הטעייה בלוחמה בגרמנים במרד גטו ורשה¹⁶.

גובהן של חברות המחותרת מתואר במונחים: "גבוהה", "תמירה", "בעלת קומה", "התמירה שבכולנו; 'בחורה חסונה כבחור"¹⁷. מעבר למשמעות הפיזית, מסמל אפיון זה עוצמה פנימית, אשר בולטת במיוחד ברגעים הקריטיים. דוגמה מובהקת לכך הוא התיאור של חברת מחותרת: "היא עומדת גבוהה משכמה ומעלה"¹⁸. הקונוטציה המקראית לגבי הסיפא של הפסוק ("משכמה ומעלה") לבחירתו של שאול המלך, כנבחר האל ובגיבויו העם, מעניקה לדמות הנשית

כוח ועוצמה כמעט מיתיים. העובדה, שהדרישה המקראית למלך כרוכה בחיפוש דמות מגוננת ומושיעה, מעניקה לסיטואציה של חיסול הגטו ולהתגוננות ביטוי טרגי-אירוני.

לעתים מתקשר ציון הגובה לגוף: "חזק", "למוד ספורט", "מחושל", בעל "זקיפות קומה"¹⁹. האלמנטים של יופי, גובה, חזק, אתלטיות וזקיפות קומה מופיעים בהבלטה בתעמולה הנאצית, ומתקשרים לעיצובו ולתיאורו הסטריאוטיפי של "האדם החדש". אך נראה שלא אלה השפיעו על הכתובות ועל אופן תיאורן, אלא דווקא האידיאל הציוני, שרוב הכתובות, למעט ולדקה, האמינו בו. על פיו יש לשלול את אורח החיים בגולה ואת הטיפוס של היהודי הגלותי, המאופיין בנמיכותו הפיזית²⁰, בכפיפות גוו ובדימויו העצמי הנחות²¹. "היהודי החדש" בנוסח הציוני הוא אנטי-תיזה ליהודי הגלותי, נושא דגל ההגשמה העצמית והלאומית.

להבדיל מן האידיאלוגיה הנאצית, בה "האדם החדש" מחוסר כל ערכים מוסריים ומתעלם מכל הישגי ההומניזם ומציוויו הטאבו, עומד "היהודי החדש", שומר על דימוי אנושי ועל קוד מוסרי, שיסודותיו בהשקפת העולם היהודית. חברת המחותרת מתוארת בכתיבה האוטוביוגרפית כבעלת ערכים, שאהבת האדם והיופי הם חלק מהם²². עוצמתה הפיזית היא סמל לעוצמתה הפנימית, ליכולת העמידה הזקופה שלה ולשמירתה על צלם, אנטי-תיזה לגילויי השנאה, הרוע והכיעור של האידיאלוגיה הנאצית בתקופת השואה.

הכתובות אינן מנסות בתיאוריהן לעשות אידיאליזציה ביחס למצבן הפיזי ולמצב חברותיהן למחותרת. הן מתארות אותן ברגעיהן הקשים, בנסיבות החיים בגטו ("קומתה הגבוהה שחוחה במקצת מחמת הרזון, ששולח בגופה"), בקמילתו של הגוף בטרם עת, עקב המשא הכבד שהן נושאות על גבן, בסיטואציה של אובדן החופש ובהליכה למוות ("ראשה, שהיה מורם תמיד כאילו בעקשנות וקומתה הזקופה – עתה היו כפופים. כל דמותה אמרה השלמה ויאוש...")²³. למרות השחיקה הפיזית והתנאים הקשים הן ממשיכות לשאת בנטל הפעילות, באחריות לזולתן ובשמירה על צלם אנושי. עוצמתן האישית נשמרת גם ברגעיהן הקשים ביותר ונשמר הדימוי ההרואי שלהן. חלק מן התיאורים בכתיבה האוטוביוגרפית, המתמקדים בתכונות הפיזיות, משקפים לא רק את הגלוי לעין, אלא גם את הפן הסמוי, ראי נסיון של הכותבות לחדור לעולמן הפנימי של חברותיהן, לתחושותיהן ולמייחד אותן ואת אישיותן.

הפנים מסייעות לתאר לא רק את התהליך הביולוגי של ההזדקנות, אלא משמשות ראי לפנימיותה של חברת המחותרת. הפנים, ובעיקר החיוך והצחוק, הן ביטוי לעליצות ולשמחת חיים, לקסם אישי ולאופטימיות גם בצוק העתים ("אך עדיין קורן ממנה חיוכה השובה"), לביטחון עצמי, לנועם הליכות, לרוגע ולעוצמה פנימיים ("חיוכה השקט הלבבי") ולטוב לב, שניכר כש"צחקה ושתי גומות פרחו בלחייה"²⁴.

הפנים הן ביטוי לסערות נפש פנימית ולמצוקה. התיאור: "שפתיה נעו, כאילו דיברה אל נפשה... פתחה פיה ולפני שאמרה דבר, נשתתקה"²⁵ מעורר קונטציה טרגית-אירונית לחנה המקראית. השוני הוא שבמקרא מלווה האלם בדיבור חרישי, בפנייה לאלוהים ובהיענות חיובית, ואילו כאן נותרת זעקת המחאה חנוקה והישועה אינה מגיעה. הפנים הן ביטוי לאופוריה ("פניה קורנות... אותו לילה, שבו הייתה קרובה כל-כך למוות, מסך בה עוז, שיווה לפניה ארשת חדשה, הצית בעיניה ברק נדיר")²⁶. הפנים הופכות נשאות של המסר ההרואי, ביטוי למחיר ההקרבה העצמית ולהערכתה של חברת המחותרת בראי הפרט והכלל.

כשם שהפנים הן הביטוי לנפש, כך מבטא הלב את הרגשות. יש להניח, שהכתובות ממעטות לעסוק בלב בשל חוסר יומרותן לעסוק ברגשות הזולת או בשל הסתייגותן מחדירה לרשות הפרט. הכתובות מנסות להעמיק לתוך נפש זולתן, אך ורק כאשר מדובר בהתנסות חווייתית דומה לזו שהן התנסו בה. לדוגמה: "לבי הולם בחזי", "לבי הולם כפטיש", "לבה הולם בה, ודאי, כהוגן"²⁷.

הלב מקבל זהות משלו בכתיבה האוטוביוגרפית ככלי ביטוי לזהות לאומית: "מאחורי המסווה הולם לב יהודי רוטט"²⁸ – וכראי לאישיותה ולאופן פעילותה של חברת המחותרת ("אומץ לב")²⁹. הוא מהווה אחת מנקודות החיבור בין הפן החיצוני לפנימי, בין הפן האנושי לסמל הרואי ומסייע להבלטת אישיותה הייחודית של חברת המחותרת. תיאורי הכתובות נותנים ביטוי לתנועות הגוף של חברות המחותרת, כפי שהונצחו בזכרון של הכותבות. לעתים הזיכרון הוא כוללני ומתייחס ל"הילוכם" בלא להרחיב, לייחד ולפרט. לעתים יורדת הכותבת לפרטים ומסבירה את "ההליכה המרושלת במקצת" של חברת המחותרת במצוקה: "כפות רגליה פצועות, לפי שנעליה גדולות מכפי מידת רגליה"³⁰.

לעתים נותן תיאור התנועה ביטוי לעוצמה הפנימית של חברת המחותרת. זו ניכרת ב"תנועות הבוטחות", בנמרצות ("כרוח פרצים") ובקלילות, בשקט פנימי ("בנחת צועדת"), ב"שלוות רוחה, שנתבטאה בתנועותיה ובהליכותיה", בגמישות בהתאמה לזהותה השאולה ("הליכותיה כשל פועלת פולניה בעלת ותק") ולצרכי הסוואה ("יש לצעוד בטוחות, אם כי הלב הולם מפחד"). הילוכה של חברת המחותרת מסמל גם את מעמדה ומצבה האישי ("הם חופשיים, עושים את רצונם, אינם מובלים על ידי איש למקום הרצוי לו, כמוני – ידי ורגלי חופשיות לכאורה")³¹.

הידיים מהוות אף הן כלי לביטוי אישיותו ומצבו של הפרט. בזכרון של הכותבות הן נחרטו בצורה כוללת בלא פירוט, ב"תנועות ידיהם", בתכונותיהן הפיזיולוגיות ("הידיים היפות, המאורכות"), בזריזותן, כמבטאות התרגשות ("שוב ניסתה לומר משהו, אך תחת זאת תפסה ביד") או סערות נפש ("ידיה הייתה קפואה, יבשה ורועדת במקצת. כך רעדו אצבעותיה רעד קל, נרגש מתלבט"). יש ששפת הגוף מקבלת גוון סטריאוטיפי מובהק, החורג מתיאור פיזי ונושא חותם של קבלת סטריאוטיפים: "ידיה ארוכות, שלא בהתאם לקומתה הנמוכה, נעות בעצבנות, עצבנות יהודית"³².

בדרך כלל יש בכתיבה האוטוביוגרפית התייחסות מועטת לגיל המחברות ולגיל חברותיהן. הכותבות מטעימות את גילן המדויק של הצעירות מבין חברות המחברת³³ או שהן משתמשות במינוח ערטילאי בנוסח "בחורה בת גילנו". בדרך כלל נושאות הצעירות בתואר "נערה", טווח גילן נע מ"נערה רכה כמעט ילדה", המשך ב"נערות צעירות, בנות שבע עשרה-שמונה עשרה" וכלה ב"נערה... כבת עשרים ושתיים"³⁴. הבלטת המונח "נערה" על רקע פירוט פעילותן המחברתית, הסיכון האישי הגבוה והנכונות להקרבה, מעניקה לאישיותן ולפועלן מימד הרואי. השימוש במונח זה מתקשר לעובדה, שבתקופת השואה מאבד המונח "נעורים" את משמעותו במושגי גיל, ותנועות הנוער אינן מזוהות ספציפית עם גיל ההתבגרות.

הכתיבה האוטוביוגרפית נותנת ביטוי לכך, שהנוער נטל על עצמו אחריות וביצע תפקידים בתחום המשפחתי, התנועתי, המחברתי והקהילתי, אשר באופן טבעי היו באחריותם של המבוגרים. כאשר אלה חדלו לתפקדו או נעלמו בנסיבות של הכחדה עקיפה או ישירה, קיבל הנוער על עצמו תפקיד של מנהיגות אלטרנטיבית והוליך בסופו של דבר לגיבושה של מחתרת. גבורתו הפסיבית והאקטיבית הפכה אותו לסמל תוך כדי המאורעות ולאחריהם. סמלית לכך פעולת הבריחה של "הילדה החיננית" מרכבת מוות, ש"המבוגרים נענעו עליה בראשם"³⁵. המחיר שמשלם הנוער על פעילותו בא לידי ביטוי בתיאור הפיזי של חברות המחברת ובגורלן. "פני הילדה", המאופיינים תחילה בעדינותם ובתום הנעורים שלה³⁶, עתידים לאבד את מראם הילדותי – סמל לאובדן הילדות והנעורים בתקופת השואה – מזדקנים בטרם עת ("הילדים הזקנים"), ובסופו של דבר נידונים לאובדן ולמוות ולו גם ההרואי ביותר³⁷.

ההתבגרות המואצת בכורח הנסיבות העמידה את הגיל כמושג יחסי ("ואנו? כנראה נשתנינו מאד. כנראה נתבגרנו כולנו עשרות שנים, קנינו ניסיון, הוספנו רצינות, נחלנו אכזבות, הגברנו רצון, קשי עורף ואורח רוח")³⁸. ליחסיות זו היו השלכות הן על אופן התיאור של הכותבות ("היא הייתה הצעירה שבנו", "הצעירה בקשריות"³⁹ וכיו"ב) והן על יחסן של הבוגרות יחסית כלפי הצעירות. הראשונות העמידו עצמן בצורה מודעת או בלתי מודעת בסטטוס של פטרונות אמיתית, מבקשות לגונן על הצעירות, מזדהות רגשית עם גורלן המר ("צר לי עליה מאד, צעירה היא כל כך")⁴⁰ ומותחות ביקורת על התנהגותן. לעתים במבט לאחור הן מבקרות את תגובותיהן כלפי הצעירות: "נדמה לי היום, שאותם ימים הייתי סמל לחוסר הבנה כיצד לנהוג בצעירות ממני לניסיון ורכות ממני לאופי"⁴¹.

הגיל כמושג יחסי בולט בתיאורן של הכותבות את המבוגרות בין חברות המחברת. בכתיבה האוטוביוגרפית נותר גילן עלום ועל הקורא להתבסס על היגדים מועטים, בנוסח: "לא הייתה כבר צעירה", "היא הייתה מבוגרת הרבה מאיתנו", "אדם מרגיש עצמו צעיר כל כך"⁴² וכיו"ב. מהיגדים אלה אי אפשר לשרוב נתונים מדויקים ו/או להסיק מסקנות מחקריות (סוציו-היסטוריות) לגבי הגיל המירבי של חברות המחברת.

הכותבות מעדיפות להתמקד בהתנהגותה של חברת המחברת המבוגרת, כנתון המעיד על דמותה ועל אישיותה, מאשר לציין את גילה המדויק. לכן הן משתמשות בתיאורים כגון: "קלת תנועה חרף גילה", "היא הייתה צעירה ומבוגרת כאחת", "פניה נזדקנו מאד, אך ברוחה עודנה צעירה"⁴³. בראייה זו הופכים המונחים "נערה" ו"צעירה" לחורגים מגבולות של זמן ושל פריודיזציה בחיי אישה, מגביהים את חברות המחברת מעל לזמן ונוטעים בהן אלמנט של הרואיות ושל נצחיות.

הטרגי הוא שהנצחיות אינה הופכת למילה נרדפת לאל-מוות. האירוניה הטרגית היא שדווקא אלה שלא שרדו, הצליחו להישאר נטועות בזיכרון האישי והקולקטיבי כצעירות נצח. לעומת זאת, תהליך ההזדקנות הביולוגית, שהוא תהליך טבעי בחיי אדם, נותר מקובע בזכרוןן של הכותבות כתוצר של המציאות הטראומטית. העובדה שתהליך זה היה כרוך בתחושת המילכוד ואין האונים של הפרט לנוכח הזדקנות בן משפחה קרוב ("פחדתי לראות את פניה המקומטים שהזדקנו. את שיבת ראשה")⁴⁴ הופכת את ההזדקנות לטרגית.

3. לבוש

בדרך כלל אין הכותבות מרחיבות דברים על הלבוש. באותם מקרים בהם מתואר אלמנט זה הוא מסייע לזיהוי הדמות⁴⁵, להארת נשיותה, אופן ביצועה את הפעילות המחברתית ואת אופן עמידתה במבחן המאורעות. הביגוד האישי מופיע כביטוי לנשיות ולטיפוח הייחודיות: "כמה מוזר להרגיש על העור את ליטוף המשי, כמה ביטחון מסיפים הבגדים האזרחיים. טוב להרגיש 'אני' ולא אחת מני רבות, דמויות אפורות, הדומות אישה לחברתה – אסירות"⁴⁶. העדר ייחוד בלבוש נשי מופיע בשני הקשרים – בעבודה ובלחימה:

- בעבודת הכפיים, המכשירה לחלוציות, מופיע השימוש במכנסיים קצרים, כדרך חיקוי לנעשה בארץ ישראל וכביטוי לעמידה נגד לחצם של איכרים לא-יהודים ("כבר אמרו כמה מן הבנות לוותר על הלבוש הנוח, אך הרוב לא נכנע: 'עלינו להרגילם גם לזה, ממה עלינו לחשוש? לא נוותר'")⁴⁷.

- בהקשר ללחימה הוא מופיע בתיאור הלוהמות "שאינן נבדלות בלבושן מהגברים. הן לבושות מכנסיים ונושאות נשק"⁴⁸. מן התיאור עולה הקשר הסמוי בין ביטול ההופעה הנשית לתפקוד, אשר באופן סטריאוטיפי הוא חלק מעולמו של הגבר-הלוהם.

הלבוש משמש אמצעי להעברת חומר מחברתי (נשק והוראות)⁴⁹ ואמצעי הסוואה. טיפוח הלבוש הנשי עשוי להסיר חשד ולהקל אל הפעילות ("בצל הארי יש לשמור על החיצוניות, אי אפשר היה לטעון כנגד זה")⁵⁰. הסרת הטלאי הצהוב מאפשרת את הסוואת הזהות היהודית עד לזיהויה של חברת מחתרת כ"בחורה נוצרית". לצורך הפעילות מתוכננת ההסוואה בהתאם לנסיבות: שימוש בלבוש נשי קוקטי, "מדי שרד", הכלולים פריטי לבוש כגון:

כובע, צעיף, חליפה, צווארון פרווה, כסיות, נעלי עקב וכיו"ב; שימוש בלבוש כפרי או בלבוש אחר בהתאם לתפקיד או לצרכי הצלה⁵¹.

המראה המרושל של חברת המחותרת אינו נגרם בשל תכונה טבעית, אלא הוא תוצר לוואי למציאות של מחסור ומצוקה בגטו. הוא אינו מבטא בכתיבה האוטוביוגרפית חוסר נשיות, אלא מסמל את הטראומה הלאומית והאישית⁵², את אובדן הנעורים והזהות העצמית⁵³, ששיאם במדי בתי הסוהר, המסמלים כפייה, אובדן החירות האישית וקשיים בהימלטות⁵⁴.

(ב) המשכיות ושינוי בדמותן של חברות המחותרת

אחת הסוגיות המרכזיות המלוות את הקוראים בכתיבה האוטוביוגרפית היא ההתלבטות: האם האדם הוא תוצר של נסיבות או שמא מעוגנים בתוכו קווי אישיות בסיסיים, אשר בנסיבות מסויימות מוצאים את פורקנם ובאים לידי ביטוי חיצוני. התמקדותן של מרבית הכותבות במתרחש מתקופת השואה מעוררת קשיים בקבלת תשובות בנידון. אך מאופן תיאורן את חברותיהן למחתרת ניתן לעמוד על הקורלציה שבין אישיותן לאופני התנהגותן בנסיבות הטררגיות של תקופת השואה. בעיקר באה קורלציה זו לידי ביטוי בחמישה תחומים:

1. היחס למשימות.
2. גישה אופטימית.
3. נאמנות לחברים.
4. אמפתיה לרגשות הזולת.
5. תבונה.

1. היחס למשימות

כתיבה האוטוביוגרפית מבליטות הכותבות את ההתנהגות האנושית של חברותיהן במחתרת הלוחמת במסגרת תפקידן המחותרת. העובדה, שבמרכז של ספרות זו מצויה האפופיאה של המחותרת, סמל הגבורה האקטיבית, גורמת לכך שחברות המחותרת יותר משהן דמויות פרטיות, הן חלק מייצג של האפוס ושל המיתוס.

במבחן חיי היומיום בגטו מתוארת חברת המחותרת לא כדמות סובלת, מתלבטת ופסיבית, אלא כמי שנושאת כחבריה את מסר האקטיביזם והנכונות להקרבה עצמית ("איש מאיתנו לא נבהל ואיש לא נרתע")⁵⁵. דמות של לוחמת, הפועלת בהתאם לאמצעים העומדים לרשותה, בעלת תושייה, כושר מנהיגות וארגון, ראויה שמעשיה יהיו מקור להערצה, לחיקוי ולהנצחה.

התיאור להלן, של אחת מחברות המחותרת, מדגים את ייחוד אישיותה של חברת מחותרת ואת אופני פעילותה: היא הצליחה להשפיע על היווצרותה של מערכת כללים להתנהגות נורמטיבית, שסייעה בהשלת חוק וסדר בין האסירות במחנה עבודה, הוכיחה במשטר העבודה שקבעה לעצמה, מוסר עבודה גבוה, העניקה עזרה לזולת וגילתה אמפתיה לסבל ולכאבו של הזקוק לסעד נפשי-רגשי ("כל החולים במחנה הכירו לה תודה. לעולם לא חסכה מילת נחמה בשביל הנצרך").

פנימיותה מאופיינת ב"שלווה מוחלטת שוררת בקרבה ואין ניגודים ואין חריקות-הרמוניה גמורה" ומוקנת חיצונית ב"קול נעים היה לה, לא קול זמרי: מרגיע, מנחם".

האלמנט הטרגי-הרואי בגורלה ניכר בנכונותה להקריב עצמה גם כשניתנת לה הזדמנות הצלה ("יודעת היא שכוחותיה אזולים, שלא תאריך בעבודתה, אלא שאין ברצונה לשוב")⁵⁶. גישה מרטרולוגית זו, שמקורה בראייה הומניטרית, בפעילות מתוך אהבה ודאגה לזולת ובאלטרואיזם מובהק, מעניקים לדמותה נופך הרואי ומעלים את דמותה למדרגה אנושית עליונה. היא מוכיחה באישיותה, כי דווקא לנוכח מחסור ומצוקה, שנועדו להכחיד פיזית, לשבור את רוחו של האדם, לדכא כל נטייה להתקוממות, להרוס את מערכת היחסים האנושית, להוליך להרס הקוד המוסרי, למלחמת אדם באדם ולאנרכיה, יכול האדם ככלל ויכולה חברת המחותרת כפרט להתגלות כסמל להתגלמות הדמות האנושית ולהתקומם בדרך זו נגד מדיניותו של "האדם החדש" הנאצי⁵⁷.

יחסן של חברות המחותרת ככלל למשימות משקף את נכונותן לאקטיביזם עד להקרבה עצמית. זה משקף את יחסי האנוש במחתרת, את האתגרים שהציבה מסגרת זו בפני הפרט כדי לעמוד בציפיותיה, לבצע את משימותיה ולהיות ראוי לחברות בתוכה, ואת האחריות האישית שלהן כפרטים כלפי המסגרת המחותרת ומשימותיה.

המחתרת הגדירה את אחריותה האישית של חברת המחותרת בהיגד הבא: "אנחנו נותנים בידיך תפקיד חשוב ואחראי ובך תלוי הדבר כיצד תוציא אותו לפועל"⁵⁸. לאור האמור לעיל, האחריות האישית היא ביטוי להכרה הפנימית, להבנה, לנכונות וליכולת של חברת המחותרת לפעול. מעל לכל, זהו החופש שניתן לחברות המחותרת ליוזם, למלא משימות שהוטלו עליהן בתכנים אישיים ולסייע בהתוויית דרכה ופעילותה של המחותרת. הנהגת המחותרת בוחרת את חברותיה בקפידה ומטילה עליהן משימות בהתאם לכישרוניהן, בגרותן הנפשית וכושרן התפקודי⁵⁹.

חלק מבין חברות המחותרת החלו את פעילותן בגיל ההתבגרות. גיל שבין סממניו ניתן למצוא שינוי בגישה לחיים, השתחררות מגישה אגוצנטרית-ילדותית, התבוננות מחודשת בסביבה ונכונות לקבל אחריות על מעשים, שהמתבגר ייטול בהם חלק. אופן התפתחותו של תהליך זה מתנה באישיותו של המתבגר וביחס הסביבה אליו. יש להניח, כי החוויות הדרמטיות והטראומטיות הקשות שעברו על המתבגרות בתנאי הגטואיזציה⁶⁰, ובמיוחד בצל ההשמדה ("הרצינה מאד, מורגש כי אחריות גדולה מוטלת על שכמה")⁶¹, שימשו גורם מאיץ בהתבגרותן הנפשית של הנערות היהודיות בתקופת השואה ושל חברות המחותרת בפרט.

הסיכון הרב הכרוך בפעילות המחותרת לפרט, למחותרת ולסביבה היהודית ככלל (במיוחד לנוכח חשש מענישה קולקטיבית) חיזק את רגש האחריות של חברת המחותרת ואת "רצינותה הבשלה בצאתה לתפקיד"⁶². נערה זו, המשופעת תמיד בחיים ועליצות, "הרצינה באותם הימים, נשתתקה. דומה ומבטה מכוון כלפי פנים עד נשמתה". בכורה התיפקוד והנסיבות צומחת דמות אסרטיבית-החלטית של חברת המחותרת ("צל של רצינות בוגרת והחלטיות רובץ עליה"; "פתאום נעשתה שובבה זו של יום אתמול אדם מבוגר ותקיף")⁶³.

ההחלטיות והתקיפות של חברות המחותרת, ובמינוחים אחרים: "קשוחה" או "קשי עורף"⁶⁴, מוצגות על ידי הכתובות כתכונות חיוביות, כאשר הן מהוות קטליזטור לפעילותן. התיאור: "ראיתי שהיא קשת עורף, אמיצת לב ותקיפה בדעתה, וככל שירבו המכשולים כן תרבה עזותה"⁶⁵, מעוררת קונטציה לפסוק המקראי "וכאשר יענו אותו כן ירבה וכן יפרוץ". המינוח המעודן "מכשולים" בחלק הראשון של המשפט הנ"ל, כמילה נרדפת לעינויים בנוסח התנ"כי, מבליט את הסמיכות ואת השוני בין תגובותיהם של בני ישראל במצרים (עוצמה דמוגרפית וכוחנית) לבין תגובתה של חברת המחותרת (עוצמה נפשית וחיוק המימד ההרואי האישי).

תכונות אלה קשורות באופן ישיר באלמנט ההעזה, המצוי באופיין של חברות המחותרת, בקור רוחן, בביטחון העצמי שלהן ("רק אדם בעל עוז נפש וביטחה עצמית מופלגת היה יכול להוציא לפועל, על אף כל ההסתכנות הכרוכה בעצם מראה, את כל אותן המשימות שהוטלו עליה"), אשר גבל לעתים בחוצפה ובחוסר זהירות⁶⁶. האומץ לבצע משימות בדרגות קושי וסיכון גדולים ביותר⁶⁷ כרוך בדבקות במשימות, כביטוי העליון לנכונותן למלא כל שליחות ("כאשר תיקח על עצמה משימה כלשהי, תמלאה עד תום"). דבקות זו מקורה בגאווה מעצם בחירתן ("גאה אני שמימה זו הופקדה בידי")⁶⁸. היא ניכרת בנכונותן לקבל את דין המחותרת מתוך אמונה בדרכה ובהחלטות הנהגתה. משמעותה של החלטה זו הייתה במחיר, שלעיתים ניגבה מחברת המחותרת:

- ביטול הרצון האישי בפני החלטת הכלל ("אך טוסיה, כל הקשיים שעמדו בפניה, ומהם עניינים המנוגדים לאופייה – ידעה לעמוד בשליחות שהוטלה עליה, השלימה עם ההכרח לחזור אל שלבי פעולה 'צעירים' יותר, לחזור לנוסח המדריך 'של השורה'")⁶⁹.

- נכונות להשלים עם המתנה ממושכת להפעלתה⁷⁰.

- נכונות לשמור על פרופיל נמוך ועל חשאיות, כנדרש מחברת מחותרת⁷¹.

- השפעה אובססיבית על הפרט ("המחשבה על המבצע והאחריות עליו נשתלטה עליה כליל"), התעלמות מגורלן האישי והתמקדות בגורל המחותרת כפרט והציבור היהודי ככלל⁷².

התנהגותן הופכת מודל לחיקוי וסמל להרואיקה, המעוצבת כבר בגטו: "במהרה נעשתה לשם-דבר בגטו. ולא תמצא עוד צעיר יהודי אשר לבו פתוח לקריאת התנגדות וקרב, שדמותה הבהירה לא תהא לו כצו וסמל"⁷³, וזו מובלטת בספרות ומנציחה את מירקם תכונותיה ואת דמותה ההרואית של חברת המחותרת.

2. גישה אופטימית

בתוך המעגל האינסופי של שחור, כיעור ופסימיות בתקופת השואה, עולה דמותה של חברת המחותרת, המנסה להתרומם מעל למציאות המרה, להתחדש, לסייע לזולת וכעוף החול האגדי – לקום מן האפר. אמונתה בדבר היכולת לשרוד הופכת למסר של אופטימיות גם לסביבתה הלוחמת ("איכה נבלה את המלחמה! אמונתה מחזקת אותנו")⁷⁴.

בתוך מעגל השנאה מופיע תיאורה של חברת המחותרת, אשר "נשתמרו בה אהבת הבריות וכמיהה ליופי"⁷⁵. שיאו של חיפוש "היפה והנעלה" הוא בחיפוש האלמנט האנושי גם בגרמני: "גם בין חיות הטרף חיפשה את האדם וכזה נזדמן לה הייתה מאושרת"⁷⁶. עובדה המעוררת שאלה, האם השקפה זו יסודה בגישה נאיבית לחיים או שמא מדובר באמונה הנובעת מתוך עוצמה פנימית, כי למרות הכל "יצר לב האדם טוב מעוריו".

החיפוש אחר האופטימיות מהווה ניסיון להתמודד עם המציאות המרה. הוא ניכר ביכולת לאהוב את החיים, ליהנות מן הרגע ("מה שמחה לקטנות אלו! לרגעים חזרו אליה השוכבות והצהלה הטבועות בה – חיה כל אלה בכל רמ"ח אבריה"), לשמור על חוש הומור, על עליונות וצחוק, שובבות, מרץ נעורים, חיוניות ופעלתנות⁷⁷. אין מדובר בבריחה של חברות המחותרת מן המציאות לעולם אוטופי. הן נותרות נטועות בעולמן הטרגי, אולם מחפשות פתח לתקווה, לאופטימיות ולמתן משמעות לחיים.

3. נאמנות לחברים

בתיאור האופיאה של המחותרת בולט בכתיבה האוטוביוגרפית האלמנט האנושי הן כדרך המאבק נגד המגמה הגרמנית לדה-הומניזציה של הכלל והפרט היהודי והן במערכת יחסי האנוש בין חבריה. על מנת להבין מערכת יחסי אנוש זו בראי תיאורי הכתובות, יש לעמוד על יחודה של המחותרת היהודית.

המסגרת המחותרתית נבנתה במידה רבה על המסגרות הקיימות של תנועות הנוער והסתמכה על להט הנעורים של חבריה, על פעילותם החינוכית-סיעודית ועל המסגרת האידיאולוגית שהציבה. היא התאימה עצמה בלחץ של נסיבות ושל אירועים לשינוי במטרותיה ובאמצעים להשגתן עד לגיבושה של גישה הומניטרית אלטרואיסטית גם בתוך המסגרת המחותרתית.

לעובדה שהנהגת המחותרת צומחת מבין הפעילים בתנועות הנוער, דהיינו מתוך "העם", יש אחיזה והערכה גם בכתיבה האוטוביוגרפית של חברות המחותרת. הכותבות מטעימות את העובדה, שחברת המחותרת "יש לה מגע תמידי עם החבראי", משמשת מעין תחליף למשפחה ומעניקה סעד נפשי ("היא השכילה לעודד האנשים ולחזקם")⁷⁸.

הנאמנות והדאגה לזולת, כמסר תנועת-מחתרת, בולטות גם באופן הצגתן של חברות המחתרת בראי הכתובות (כך, למשל, "חברת תנועתנו, מצוינת בנאמנות")⁷⁹. הן מטעימות את נקודת ההשקפה בין המעגל האישי של חייהן לבין המעגל המחתרתי: נאמנות, מסירות, אהבה ודאגה לזולת⁸⁰. כך חוברים קווי ההשקפה בין אהבת איש, אהבת החברים ואהבת העם ויוצרים דמות של חברת מחתרת, שהיא סמל לשלמות ולהרמוניה⁸¹.

מוטיב החברות מופיע בכתיבה האוטוביוגרפית כמרכיב המאפיין מערכת יחסים ("כולם ידעו: שתי אלה חברות טובות הן")⁸² וכהדגמה ספציפית לנאמנות אישית ולדאגה לזולת ("הן לא רצו לדחקם מביתן ליער הקר, הבוגד, וסברו שבכך הן מצילות את החברים")⁸³.

החברות מוצגת כאמצעי התמודדות בתנאי בדידות, זהות שאולה, רדיפה מתמדת והכחדה כוללת. המונח "אחוה לוחמות", שישודו במינוח הגברי "אחוות לוחמים", מקבל עקב חלקן ומקומן של הנשים בהרכבה ובתפקודה של המחתרת משמעות חדשנית, חסרת תקדים. יסודה של אחוות הלוחמות בשותפות גורל ("הרי אחותך למקצוע") וביצירתו של קשר נפשי-רגשי חזק: "היינו לידידות. נפגשנו לעתים רחוקות בגטו – אך ידידותנו בשלה, אף כי לא נפגשנו אלא פגישות חטופות"⁸⁴.

4. אמפתיה לרגשות הזולת

האמפתיה לרגשות הזולת היא אחד מגילויי האחוה במחתרת. היא גולשת מעבר לקו של הזדהות פוליטית או לגיל ומתמקדת בפרט ברגעי שמחה וצער ובשעות התרוממות-רוח ומשבר ("כמה ידעה לשמוח איתנו ולהתלהב לכל הישג, כמה הייתה מרצינה ונוהגת ככובד ראש בהיותנו דשים בעניין מסובך וקשה פתרון")⁸⁵.

לאמפתיה, שמגלה חברת המחתרת כלפי הזולת, יש משמעות ככלי עזר מסייע לפרט בהתמודדותו עם הידיעה המרה, שהוא, כחלק מן העם היהודי, צפוי להכחדה טוטלית וכי העולם הפקירו. העובדה, שיש מי שדואג לפרט, רואה בו אדם ולא "תת-אדם", "בשר ודם" ולא "בשר תותחים", מסייעת לו בדימוי העצמי שלו ובמערכת יחסיו עם סביבתו. ההתעניינות של חברת המחתרת באדם היא התעניינות-אמת עד הזדהות מלאה בגורלו: "תמיד תנצל הזדמנות לעשות יום ביער במחיצת החברים. אהבת היא את הישיבה שם בחברותא. אין דבר מטריד אותה: לא הקור היורד לעצמות, לא הרטיבות ולא סכנת הציד והמצור – היא מתעניינת בבעיותיהם של חברי הפלוגה. מכירה כל אחד, יודעת את שמו ועברו, את מצבו הנפשי וכושרו הקרבי. בעינה אין הפלוגה הפרטיזנית אלא ציבור של יחידות אנושיות. היא רואה קודם כל את האדם על מאויו, סבלותיו וצרכיו. היא חיה את חייו של כל אחד מהם"⁸⁶. נכונותה של חברת המחתרת לתרום לקשר האנושי שבין אדם לסביבתו ולחיוזוק יחסי האנוש במחתרת, ואף לשלם מחיר אישי (נפשי ופיזי), מעניקה למושג "אחוות לוחמים" משמעות אנושית עמוקה והופכת נושא להערכה כבר בתקופת השואה ("לא תוכלי להבין מה ערך ביקורך אצלנו")⁸⁷.

5. תבונה

תבונתן של חברות המחתרת מופיעה בכתיבה האוטוביוגרפית כקו מנחה באישיותן, באופן ביצוען את משימות המחתרת ובתכונותיהן המוסריות-ערכיות. תכונה זו זוכה להערכת חבריהן למחתרת ("יזוק היה מדבר עליה תמיד כעל אדם רציני וטוב שאפשר לסמוך עליו, על יושרו, על נאמנותו וכישרון מחשבתו")⁸⁸ והפולנים ("מימי לא פגשתי נוער כזה, אינטליגנטי ונועז כל כך. ביחוד לא פגשתי נערות כאלו – את יודעת, חברתך היא אינטליגנטית ונבונה מאד")⁸⁹ תוך כדי המאורעות.

בראי הכתובות מתגלית תבונתן של חברות המחתרת בנכונותן למלא כל שליחות ("אני עכשיו חיילת ועלי למלא אחר הפקודות"), ביכולת מקבלי ההחלטות לסמוך על מעשיהן ובפתיחותן לרעיונות חדשים⁹⁰. האינטליגנציה שלהן נסמכת על סקרנותן הטבעית, על רצונן לקבל מידע, על כושר התרשמותן מתמונה כוללת ומפרטים, על יכולתן לנתח עובדות ולהסיק מסקנות, על תפיסתן המהירה, על חריפות שכלן ועל כושר שיפוטן⁹¹.

הכושר האנליטי של חברות המחתרת ניכר גם בכושר הדיבור שלהן. באמצעותן הן מצליחות לבטא את הלך הרוח הקולגיאלי, בעיקר במישור הרגשי, "להיות להם לפה" ("כדרכנו תמיד כשדיברה היינו גם עתה רתוקים למוצא פיה הפשוט והמלבב. הקשבנו ברטט לדבריה שהביעו את המתרחש בלב כולנו")⁹², ומעל לכל להוכיח את כושר המנהיגות והכריזמטיות שלהן ("בכוחה להלהיב, לגרוף, למשוך אחריה – ילכו אחריה באש ובמים")⁹³. יש להניח, כי היכולת לפתח את כושר המחשבה והדיבור מושפעת גם מן ההליכים הדמוקרטיים במחתרת⁹⁴ ומן ההזדמנות שניתנה לפרט להיפתח בפני הציבור, להביע דעתו ולהשפיע בקביעת ההחלטות⁹⁵.

הכותבות מתייחסות בכתיבתן גם לאלה מבין חברות המחתרת, אשר בשתיקתן נותרו עלומות, זועקות בשתיקת מצוקתן ומסתגרות⁹⁶.

למרות המסר האקטיביסטי המחתרתי, מטעימות הכותבות את תבונתן של חברות המחתרת בחישול העצמי להימנע מפעילות. הכותבות מטעימות את הצורך לגייס כוחות נפש עצומים כדי לשמור על קו של הבלגה, אורך רוח, מתינות, זהירות ושיקול דעת⁹⁷. דרך זו עומדת בניגוד לנטייה להגיב, לפעול ואף לנקום, האופיינית במיוחד לצעירים ונותנת משמעות ריאליית לדברי חז"ל: "איזהו גיבור הכובש את יצרו".

דווקא בהימנעות מפעולה, שעל פניה מבטאת פסיביות ואי-עשייה, ניתן לראות ביטוי ליכולתה של חברת המחתרת להפעיל שיקול דעת מתוך ראיית המכלול והבנת המחיר. באופן זה נשמר הדימוי ההרואי שלהן, והמונח "גיבורה פסיבית" מקבל כאן פן חדש וחיובי.

העובדה שהן משמשות בכוח הרצון שלהן בהתאם להבנתן ולאישיותן, מותירה אותן חזקות במיוחד. פירושו שלכוח הרצון הוא ניסיון מוצלח להילחם בגורל ("זו שנפצעה ופצעייה הגלידו, זו שקפצה מקרון המוות ונפלה ושוב קמה. לא ניטל ממנה ולא פג כוח רצונה בדרכי נדודיה, כשהיא שותתת דם ורגליה כושלות"), להסתפק למחתרת, להיות חלק מציבור חברות המחתרת ולהפוך סמל להערצת הכלל⁹⁸.

הכותבות מטעימות את המודל של חברת המחתרת, אשר מנסה להתמודד בדרך עצמאית, מסתדרת בכוחות עצמה ("לא נזקקה לעזרת איש" או "באין מכרים, באין קשרים פילסה לה דרך")⁹⁹, שומרת על זהותה השאולה¹⁰⁰ ומסתייעת בזריותה הטבעית לצורך ביצוע פעילותה המחתרתית ולהישרדותה¹⁰¹.

אופן התיאור של הכותבות את תבונתן של חברות המחתרת מסייע להבהיר את מידת הקורלציה שבין האינטליגנציה שלהן לכושרן התפקודי. מבחינה זו מאיר התיאור להלן, המופיע בכתיבה האוטוביוגרפית, את תפקידה של הקשרית באור פרובלמטי ומעורר שאלה: האם פעילותה של הקשרית היא תוצר של יכולת טכנית ("באסטריד לא היה מדמות האינטליגנט. היא ידעה יפה את מלאכתה – מלאכת הקשר")¹⁰², או תוצר של תושייה, יכולת הסוואה והעזה ("לא בלבד בשל חיצוניותה הארית הנאה היטיבה למלא את תפקידה, אלא גם הודות לעזותה המפליאה ולאומץ לבה")¹⁰³. למרות אופן הצגת הדברים לעיל והבלטתו של אלמנט המקריות (המזל) בהישארותה של הקשרית בחיים, הרי עצם הטעמתם של התושייה והעזה, הנדרשים לביצוע התפקוד המחתרתי, סותר את הטעון הנ"ל. כך נשמר הקשר הקבוע שבין אינטליגנציה לכושר תפקודי ובין חברת המחתרת להרואיות.

לסיכום

האפיון החיצוני של חברות המחתרת בכתיבה האוטוביוגרפית סייע בעיצוב מעטפת דמותן בתודעת הקוראים. שימוש בסטריאוטיפים מוכרים, נסיונות הפנמה של הכותבות אל תוך המעטפת, קיטלוג הדמויות והצבתן במסגרות הרואיות סייעו לקבע את דמותן של חברות המחתרת בזיכרון הקוראים.

הניסיון לצייר את חברות המחתרת מבחינה חיצונית על סמך היכרותן והתרשמותן של הכותבות נתן ביטוי לעולם הדימויים הנשים שלהן, לשימוש שלהן בחושיהן (ובמיוחד, בחוש הראייה) היכרותן האישית של הכותבות עם חברות המחתרת וקיומן של חוויות משותפות סייעו להן להתבונן בפן החיצוני של חברותיהן, לראות בו, מעבר לביטוי פיזי, ראי למרחש בנפשם ולסערות שפקדו אותן בתקופת השואה. האפיון הפנימי של הכותבות את חברותיהן למחתרת נועד להעמיק לתוך המעטפת החיצונית ולתאר את המירקם הגלוי והחסוי של אישיותן. מן התיאורים צומחת דמותן של חברות המחתרת, שמאפיינת אותן שלמות ואחדות בין היופי החיצוני לעוצמה ולתעוזה הפנימית שלהן. באופן זה מסייעות הכותבות לבניית דמותן ההרואית של חברות המחתרת ולגיבושו של מיתוס הגבורה, שהן שבויות בו במודע ובבלתי מודע.

יחסן למשימות, גישתן האופטימית, נאמנותן לחברים, האמפתיה שהן מגלות לרגשות הזולת ותבונתן של חברות המחתרת חברו יחדיו בכתיבה האוטוביוגרפית ויצרו דמות בעלת איכויות תרומיות. תקופת השואה מעוררת את הפן האלטרואיסטי באישיותן, את נכונותן לסייע לזולת ולהקריב את חייהן למען אידיאלים ומטרות שהן מאמינות בהם באמונה שלמה.

מעורבותן התנועתית טרם-שואה ויחסיהן עם חבריהן מצביעים על קווים של המשכיות. השינוי ניכר אצלן באלמנט הנסיבתי, בסיטואציה שאין לה תקדים, בתחושת נרדפות ובמצב של כליון. בתוך כל אלה צומחת דמות יפה ונעלה, אשר ברגעי המבחן שולה מעמקי אופייה ומדרכי חינוכה לפני השואה, אלמנטים המתווים את דרכה ואת בחירתה. המשקל הסגולי של אישיותה מוצא לו פורקן בנסיבות קיצוניות ומעניק לדמותה מימד הרואי-טרגי.

הכותבות מצליחות לחדור לתוך דמות חברותיהן למחתרת ולהציג בפני הקורא גלריה רחבה של נשים צעירות, המתוראות בהתנהגותן האנושית וביחסן למחתרת ולמשימות שהוצבו בפניהן. דמותן האנושית של חברות המחתרת היא אנטי-תיזה לדמות הבלתי מוסרית של "האדם החדש" המופיעה באידיאלוגיה הנאצית.

הפרופיל האידיאלי של חברת המחתרת נושא בדמותו ובעיצובו תכונות טבעיות ותכונות נרכשות, תוצר לוואי לקווי אופי אלמנטריים ולאירועים הטרגיים בתקופת השואה. אירועים אלה הביאו כחלק מן הכלל היהודי להתנסויות ולמצבים קשים, העמידו אותן בדילמות קיומיות ומוסריות, שתבעו מהן מחיר אישי וקולקטיבי וחיבו אותן להתבגר ולהשתנות בהתאם.

גילויי האנושיות שטופחו בתקופה לפני השואה, מצאו את פורקנם החיובי ביחסי האנוש בקרב התנועות ומאוחר יותר במחתרת. החברות במחתרת חיזקה בהן את תחושת השליחות והאחריות, הותירה את הפן האנושי והעלתי בהן את "הטוב והנעלה". אהוות הלוחמות והלוחמים התבטאה ברגישותן לזולתן וחיזקה את אלמנט האחדות במחתרת.

החלטיות וכושר מנהיגות, יחד עם העזה, אומץ ותבונה בפעילותן בשטח, עשו אותן לנושאות המסר ההרואי, החוזר כחוט השני בכתיבה האוטוביוגרפית. העובדה, שרכות ורגשנות משיקות להחלטיות ולתקיפות, מותירה את דמותן מורכבת יותר, מעניינת ורבת פנים.

דמותה של חברת המחתרת מקובעת בתודעת הקורא כדמות הרואית, השומרת על יחודה, אנושיותה ונשיותה. בזכות תיאורן של הכותבות קורמות הדמויות של חברות המחתרת בכתיבה האוטוביוגרפית עור וגידים ומאפשרות לקוראים לקבע אותן בזכרונם ובתודעתם כסמל וכ"בשר ודם" גם יחד.

הכותבות דלו את הפרטים מתוך מחזות הזיכרון שלהן, קירבו את האובד והנעלם אל הקיים וקשרו בתיאוריהן בין "שם ואז" ל"כאן ועתה". במכחולן המילולי הצליחו להעניק לצבע ל"פני המרד" של חברות המחותרת וסייעו בהנצחתן בתודעת הכלל. בקולמוסן הצליחו להפוך את הזיכרון הוויזואלי האישי שלהן לחלק מן הזיכרון הלאומי, וכאימפרסיוניסטיות הותירו את תיאוריהן מוארים ועמומים כאחד.

הערות

1. המאמר מתייחס לספרים שהתפרסמו בעברית בין השנים 1945-1968:
2. ר. קוקיאלקה, **בנדודים ובמחותרת** בפולין 1943-1939, עין חרוד: ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים הוצאת הקיבוץ המאוחד, תש"ה (מפולנית), (להלן, רניה): צ. לובטקין, **בימי כליון ומרד**, ת"א: בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ט (להלן, צביה), ר. קורצ'אק, **להבות באפר**, מרחביה: מורשת ספרית הפועלים הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, 1965 (מפולנית), (להלן, רוז'קה), ש. ארליכמן-בנק (סויקה), **בידי טמאים**, ת"א: בית לוחמי הגטאות הקיבוץ המאוחד, תשל"ו (מפולנית) (להלן, שרה): ה. גרוסמן, **אנשי המחותרת**, מרחביה: הוצאת מורשת ספרית הפועלים הקיבוץ הארצי השוה"צ מהדורה מחודשת 1965 (להלן, חיקה): ו. פ. פלטל-מינדז'יז'צקי, **משני עברי החומה**. זיכרונותיה של קשרית, ת"א: הוצאת הקיבוץ המאוחד בית לוחמי הגטאות, תשכ"ח (מיידיש), (להלן, ולדקה): חייקה קלינגר, מיומן בגטו, ת"א: הוצאת ספרית הפועלים וקיבוץ העוגן, 1959 (מפולנית), (להלן, חייקה ק): פרדקה מזיא, **רעים בסער**. נוער ציוני במאבק עם הנאצים, ירושלים: יד ושם, תשכ"ד-1964 (להלן, פרדקה).
3. ולדקה, שם, עמ' 90. דברים בשם ד"ר פיינר ("מיקולאי"), נציג ה"בונד" בוועד התיאום בצד הארי.
4. עובדה זו ניכרת בתגובה הגרמנית במהלך מרד גטו ורשה למראה הלוחמות: "הללו נדהמו לראות נגד פניהם בחורה יהודיה לוחמת וצעקן בהשתאות: 'איינה פראו קאמפט!' – 'אישה לוחמת'" (צביה, שם, עמ' 132).
5. כך גם מציגה עצמה חייקה על יתרונותיה: "אני בחורה ודומה לארית". חייקה, שם, עמ' 16.
6. חייקה ק, עמ' 87; שם, עמ' 143; שם, עמ' 140.
7. חייקה, שם, עמ' 26; שם, עמ' 46; שם, עמ' 278 לגבי ינטלה, השומרת על הדימוי הנשי העדין למרות עיסוקה בנשק; פרדקה, שם, עמ' 243; חייקה, שם, עמ' 46-47; שם, עמ' 133; שם, עמ' 223 (בעיני חסקה: "את מלאת רגשות ויצרים כמוני") שם, עמ' 311.
8. חייקה, שם, עמ' 311; פרדקה, שם, עמ' 58; חייקה, שם, עמ' 222; שם, עמ' 198.
9. חייקה, שם, עמ' 201.
10. חייקה, שם, עמ' 254.
11. חייקה, שם, עמ' 198.
12. חייקה ק, שם, עמ' 57.
13. חייקה ק, שם, עמ' 143.
14. פרדקה, שם, עמ' 102; חייקה ק, שם, עמ' 167.
15. חייקה, שם, עמ' 135 מספרת על "בחורה אחת צעירה ויפה", שקשריה עם לא-יהודים והתנהגותה המוסרית עוררו ביקורת "נתברר, שאין היא מטומטמת ויודעת מה מתרחש בגטו". אבא קובנר מחליט לצרפה משום "שאפשר לסמוך עליה". בצירופה למחותרת נמחקת בעצם הסטיגמה הסטריאוטיפית לגבי התנהגותה, רמתה האינטלקטואלית וחוש האחריות שלה.
16. דבורה באראן "מצויינת בנאמנות, במסירות וביופי" נשלחת ראשונה על ידי חנוך גוטמן, לאחר שבונקר הפלוגה שלהם התגלה על ידי הגרמנים, "ואכן בהגיחה נדהמו הגרמנים ליופיה ולתעוזתה, ובן רגע הממתם ברימון שהטילה, והם נפוצו מובהלים לכל רוח" (צביה, שם, עמ' 149).
17. שרה, שם, עמ' 42.
18. חייקה ק, שם, עמ' 107 שם גם נאמר כי "דומה גבוהה מן הרגיל", ביטוי שיש בו מן ההפלגה וההערכה לדמותה.
19. רוז'קה, שם, עמ' 45; שם, עמ' 39.
20. בהקשר לכך מעניין אפיון של רות, חברת המחותרת ושל אמה, דווקא בראי האסירות הפולניות בכלא מסלוביץ – "שתיהן נמוכות קומה" – פרדקה, שם, עמ' 243.
21. כן חייקה, שם, עמ' 297 בניסיון להבין את זיהוי "האריות" על ידי ילדים ושואלת: "אופן הישיבה? הגבות הכפופים? ראשינו המורדים?"
22. חייקה, שם, עמ' 296.
23. חייקה, שם, עמ' 176; שם, עמ' 304; שם, עמ' 92; פרדקה, שם, עמ' 223; שם, עמ' 229.
24. רוז'קה, שם, עמ' 47; חייקה, שם, עמ' 269; רוז'קה, שם, עמ' 55; חייקה, שם, עמ' 133; רוז'קה, שם, עמ' 64; חייקה ק, שם, עמ' 140.
25. חייקה, שם, עמ' 304.
26. רוז'קה, שם, עמ' 91 (על ויטקה ומשימתה – פיצוץ רכבת גרמנית).
27. רניה, שם, עמ' 84.

28. רוז'קה, שם, עמ' 27 כנ"ל שרה, שם, עמ' 247.
29. רוז'קה, שם, עמ' 124; פרדקה, שם, עמ' 179.
30. חייקה, שם, עמ' 276; שם, עמ' 304.
31. חייקה, שם, עמ' 304; רוז'קה שם, עמ' 118; שם, עמ' 47; חייקה, שם, עמ' 133; רוז'קה, שם, עמ' 47; חייקה, שם, עמ' 95; חייקה ק, שם, עמ' 140; חייקה, שם, עמ' 269; שרה, שם, עמ' 58; פרדקה, שם, עמ' 233.
32. חייקה, שם, עמ' 276; פרדקה, שם, עמ' 219; פרדקה, שם, שם; חייקה, שם, עמ' 133 ובעמ' 78; שם, עמ' 304; חייקה ק, שם, עמ' 92; חייקה, שם, עמ' 269.
33. רוז'קה, שם, עמ' 39 (על ראשקה מרקוביץ בת 15); ולדקה, שם, עמ' 25 (על צביה'לה ואקס בת 17); רניה, שם, עמ' 142 (על אילזה האנסדורף, כנ"ל); ולדקה, שם, עמ' 184 (על פייגה גולדשטיין בת 18); ולדקה, שם, עמ' 197 (על קרישה בת 22) ובעמ' 114 (על גיטה בלונס בת 23).
34. חייקה, שם, עמ' 365; כך, למשל, ולדקה, שם, עמ' 25; רוז'קה, שם, עמ' 105 (על בסיה זיוקוביץ', המנצלת את גילה הצעיר ליצירת קשר עם שבויים סובייטיים ומוכיחה עוצמה פנימית למרות גילה הצעיר); ולדקה, שם, עמ' 143; שם, עמ' 197.
35. חייקה, שם, עמ' 278.
36. רוז'קה, שם, עמ' 30; חייקה, שם, עמ' 269.
37. חייקה, שם, עמ' 283 (על הצעירות שנפלו ותפקידן ההרואי: "נשאתן לבדכן, חבויות בחצרות ואורבות לתעשייה הגרמנית העולה באש").
38. חייקה, שם, עמ' 133. בהקשר זה גם הערתה של שרה בסיום המלחמה: "נעשינו צעירים יותר", שם, עמ' 221.
39. צביה, שם, עמ' 58.
40. רניה, שם, עמ' 142 (על אילזה האנסדורף, למרות שגורלן זהה – מאסר והובלה לגסטאפו).
41. חייקה, שם, עמ' 201.
42. חייקה, שם, עמ' 141; שרה, שם, עמ' 106.
43. חייקה, שם, עמ' 142; רניה, שם, עמ' 59.
44. חייקה, שם, עמ' 284 (על אמה).
45. חייקה, שם, עמ' 363 מתארת את הטראומה של קבלת פריט לבוש של האם ("שלחתי את ידי להרימה ונתחלחלתי. מן העתון נפלה שמלה ישנה, שמלת אמי! הכרתיה מיד הן לא ביקשתיה").
46. חייקה, שם, עמ' 230 (על עצמה). בהקשר למאסר מעירה הכותבת בציניות הן ביחס למדי הכלא ("קיבלנו תלבושת 'הדורה' של בית הסוהר") והן ביחס למדי העבודה ("התלבשנו הדר בשמלות תכלת, חגורות בחבלים, על גבנו גלימות מאותו צבע, על ראשינו סודרים, פוזמקות אפורים – בעוברנו ליד המוסד לחולי נפש שומעות אנו את קריאותיהם: 'הנה הולכים המשוגעים'"). שרה, שם, עמ' 117, 119.
47. חייקה ק, שם, עמ' 26.
48. ולדקה, שם, עמ' 232.
49. ולדקה, שם, עמ' 143.
50. חייקה ק, שם, עמ' 87.
51. רניה, שם, עמ' 84; פרדקה, שם, עמ' ; שם, עמ' 102-103. שרה, שם, עמ' 85-86, 105, 109; רוז'קה, שם, עמ' 44; רניה, שם, עמ' 84; שרה, שם, עמ' 57; "אני מכינה ילקוטים בשביל כולנו ושמה בכל ילקוט סינור של אחות. סינור זה נועד למקרה שניקלע לאומשלאגפלאץ והסינור יקל עליהן להיכנס לתוך בית החולים כדי להימלט משם בשעת כושר". כנ"ל פרדקה, שם, עמ' 241 (זיהויה על ידי מפקד הגסטאפו דרייר, בהתאם למדי האחות שלבשה בתוקף פעילותה בזמן האקציה).
52. חייקה, שם, עמ' 304; רניה, שם, עמ' 187; פרדקה, שם, עמ' 103.
53. רוז'קה, שם, עמ' 39.
54. פרדקה, שם, עמ' 219.
55. שרה, שם, עמ' 94.
56. חייקה ק, שם, עמ' 46-47.
57. ה. ראושנינג, שיחות עם היטלר, ת"א: הוצאת מסדה, תש"א-1941 (מגרמנית), עמ' 193-195.
58. רוז'קה, שם, עמ' 87 (מפקדת ה-פ.פ.א. לראשל מרקוביץ).
59. כך, למשל, פרדקה, שם, עמ' 45: "לולקה הבוגרת, המעשית והעקבית. על לולקה אפשר לסמוך".
60. פרדקה, שם, עמ' 155: "רצינית. מה קשו עליה חיייה הצעירים".
61. חייקה ק, שם, עמ' 39; חייקה, שם, עמ' 46.
62. חייקה, שם, עמ' 95.
63. רוז'קה, שם, עמ' 55; חייקה, שם, עמ' 222.
64. חייקה, שם, עמ' 133; שם, עמ' 365.
65. חייקה, שם, עמ' 26.

66. רוז'קה, שם, עמ' 69; חייקה, שם, עמ' 365; חייקה ק, שם, עמ' 87; שרה, שם, עמ' 177-178; חייקה, שם, עמ' 330; עמ' 130; שרה, שם, עמ' 102.
67. פרדקה, שם, עמ' 179; רניה, שם, עמ' 97; צביה, שם, עמ' 55; חייקה, שם, עמ' 26; חייקה, שם, עמ' 133; חייקה, שם, עמ' 366; חייקה, שם, עמ' 365; פרדקה, שם, עמ' 101.
68. פרדקה, שם, עמ' 45; שרה, שם, עמ' 100; רוז'קה, שם, עמ' 70.
69. חייקה ק, שם, עמ' 43.
70. חייקה, שם, עמ' 304-305; פרדקה, שם, עמ' 201.
71. ולדקה, שם, עמ' 184; שם, עמ' 143.
72. רוז'קה, שם, עמ' 91; חייקה ק, שם, עמ' 46-47 וכן עמ' 146.
73. רוז'קה, שם, עמ' 87.
74. חייקה ק, שם, עמ' 43.
75. רוז'קה, שם, עמ' 55.
76. צביה, שם, עמ' 56.
77. חייקה, שם, עמ' 46; חייקה ק, שם, עמ' 39; פרדקה, שם, עמ' 30, 101, 201; עמ' 151; צביה, שם, עמ' 55.
78. רניה, שם, עמ' 116 (על צביה); פרדקה, שם, עמ' 62-63 (על פרומקה ופעילותה בקרב חברי קיבוץ "דרור" בבנדין).
79. צביה, שם, עמ' 149.
80. ולדקה, שם, עמ' 184; שרה, שם, עמ' 42: "סויקה, קראת לעזרה, הינני!"
81. חייקה, שם, עמ' 26.
82. חייקה, שם, עמ' 98-99.
83. חייקה, שם, עמ' 366.
84. חייקה, שם, עמ' 269.
85. חייקה, שם, עמ' 142.
86. חייקה, שם, עמ' 362.
87. ולדקה, שם, עמ' 249.
88. פרדקה, שם, עמ' 58; כנ"ל רניה, שם, עמ' 79.
89. חייקה, שם, עמ' 50.
90. שרה, שם, עמ' 101. רוז'קה, שם, עמ' 70; חייקה, שם, עמ' 336; חייקה ק, שם, עמ' 143.
91. חייקה, שם, עמ' 153; פרדקה, שם, עמ' 102; חייקה ק, שם, עמ' 143; פרדקה, שם, עמ' 151; חייקה, שם, עמ' 223.
92. צביה, שם, עמ' 28.
93. חייקה ק, שם, עמ' 143.
94. לדוגמה: הדיון באסיפה הכללית של קיבוץ תל חי ופעילי סניף "דרור" בביאליסטוק (27.2.43). י. צוקרמן, מ. בסוק, ספר מלחמות הגטאות, ת"א: הוצאת הקיבוץ המאוחד בית לוחמי הגטאות, תשט"ז, עמ' 387-392.
95. פרדקה, שם, עמ' 151.
96. חייקה, שם, עמ' 98; פרדקה, שם, עמ' 53; חייקה ק, שם, עמ' 57.
97. חייקה, שם, עמ' 243; שרה, שם, עמ' 213; חייקה, שם, עמ' 133; שם, עמ' 180; חייקה, שם, עמ' 133.
98. חייקה, שם, עמ' 278.
99. חייקה, שם, עמ' 365.
100. חייקה, שם, עמ' 95; עמ' 303; עמ' 336.
101. חייקה, שם, עמ' 278; רניה, שם, עמ' 97; חייקה, שם, עמ' 95; עמ' 133.
102. יש לשים לב לשימוש החוזר במינוחים זכריים (אינטליגנט, קשר) לגבי נשים.
103. חייקה ק, שם, עמ' 144.